

Затверджую: _____
проректор з наукової роботи
Національного педагогічного
університету імені М. П. Драгоманова
Г. М. Торбін
" 7 " 07 2020 року

ВИСНОВОК

засідання структурного підрозділу
кафедри богослов'я та релігієзнавства
факультету філософії та суспільствознавства
Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова,
призначеного рішенням засідання вченої ради
НПУ імені М.П. Драгоманова
від 30 червня 2020 р. (Витяг з протоколу № 17),
для проведення попередньої експертизи дисертації
Дудченка Андрія Володимировича
“Літургійний реалізм в богослов'ї Олександра Шмемана”,
поданої на здобуття ступеня вищої освіти доктора філософії
за спеціальністю 041 богослов'я

Науковий керівник – кандидат філософських наук, доцент Котлярова Т.О.

1. ПРИСУТНІ: Викладачі: завідувач кафедри д. філос. н., проф. Бондаренко В.Д. (головуючий на засіданні кафедри), д. філос. н., проф. Чорноморець Ю.П., д. філос. н., проф. Остащук І.Б., д. філос. н., доц. Соловій Р.П., д.філос.н., доц. Мокієнко М.М., д.філос.н., доц. Санніков С.В., к. філос. н., доц. Котлярова Т. О., к. філос. н., доц. Басаурі Зюзіна А.М., к.філос.н., доц. Брильов Д. В., к.філос.н., доц. Корнійчук Ю.Ю., старший викладач Целковський Г.А., старший викладач Василенко В.С., к.філос.н. Тимченко С.Б., к.філос.н. Хром'як М.В.
Аспіранти: Висоцька Т.М.
Докторанти: к. філос. н., доц. Кислий А. О., к.філос. н. Стрижачук.
Секретар: Поліщук А.М.

2. СЛУХАЛИ: Висновок рецензентів доктора філософських наук, доцента Саннікова Сергія Вікторовича, доктора філософських наук Соловія Романа Павловича про наукову новизну, теоретичне та практичне значення результатів дисертації Дудченка Андрія Володимировича на тему: **“Літургійний реалізм в богослов'ї Олександра**

Шмемана”, призначених рішенням засідання вченої ради НПУ імені М.П. Драгоманова від 25 червня 2020 р. (Витяг з протоколу № 11) для проведення попередньої експертизи дисертації, поданої на здобуття ступеня вищої освіти доктора філософії зі спеціальності 031 Релігієзнавство.

Науковий керівник – к. філос. н., доц. Котлярова Т.О.
Тему дисертаційної роботи затверджено на засіданні вченої ради Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол № 4 від 01 грудня 2017 року). Дисертація є частиною фундаментального наукового дослідження “Розбудова академічного богослов'я в умовах освітніх трансформацій в Україні”, виконання якого здійснювалось у 2017–2019 роках за рахунок видатків Фонду Державного Бюджету України. Номер державної реєстрації: U 0117U004903.

2.1. Дисертант Дудченко Андрій Володимирович:

Повідомив про основний зміст, концептуальні положення та наукові результати дисертаційної роботи.

Актуальність дослідження. У сучасному українському академічному богослов'ї простежуємо активний розвиток і систематизацію його структури, міждисциплінарних зв'язків, формування теоретико-методологічної бази досліджень, уточнення фундаментальних понять і категорій. У світовому вимірі християнське богослов'я ХХ століття здійснило антропологічний та еклезіологічний повороти, які ґрунтувалися на зверненні «до джерел» як на Сході, так і на Заході. Це призвело до виникнення і потужного розвитку міжконфесійних напрямів богословської думки, тобто таких, які не обмежуються власною конфесією, а здійснюють потужний вплив на інші конфесії. Одними з основних напрямів християнського богослов'я, які були творчо осмислені у ХХ столітті у православному середовищі як результат зустрічі православних богословів (прот. Г. Флоровський, прот. М. Афанасьєв, прот. О. Шмеман) із християнським Заходом і які активно розвиваються дотепер не тільки в православ'ї, а й у інших конфесіях, є неопатристика, євхаристійна еклезіологія та літургійне богослов'я. Протопресвітер Олександр Шмеман (1921-1983) є засновником літургійного богослов'я як академічної науки та однією з ключових постатей для розвитку православного богослов'я другої половини ХХ і початку ХХІ століть. Центральною ідеєю богословської системи О. Шмемана внаслідок осмислення феномену літургії як головної події церкви та серцевини усього релігійного життя є наголошення на здатності всього матеріального світу бути символом реальності вищого порядку та ідея здійсненої есхатології. Погляди О. Шмемана на церковний устрій, на канони та роль Вселенського патріарха, зокрема, актуальні у зв'язку із розділенням українського православ'я та пошуками шляхів примирення. Не менш актуальні праці О. Шмемана і в контексті екуменічного діалогу, що

триває між християнськими конфесіями, у якому о. Олександр також брав участь. Систематизація поглядів О. Шмемана та дослідження їх розвитку і впливу на подальшу богословську думку в ХХ та ХХІ столітті сприятиме подальшому розвитку богослов'я та пошуку шляхів застосування знання у практичному досвіді міжцерковного діалогу.

Метою дослідження є проведення цілісної реконструкції системи літургійного богослов'я прот. О. Шмемана та аналіз її рецепції і впливу на сучасну християнську богословську думку в контексті літургійного реалізму.

Основними науковими результатами дисертаційної праці є такі.

Світогляд О. Шмемана формувався у період стрімкого розвитку християнського богослов'я в Західній Європі у першій половині ХХ століття. На формування О. Шмемана як християнина і богослова найбільше вплинуло середовище Православного Свято-Сергіївського богословського інституту в Парижі та ідеї представників літургійного руху в Католицькій Церкві. Серед окремих постатей слід відзначити С. Булгакова, К. Керна, А. Карташова, М. Афанасьєва, Л. Бодуена, О. Казеля, Р. Гуардіні, Л. Буйє. Уже в ранній період творчості О. Шмеман визначив основу тематику своїх богословських студій і сформулював головні тези, які розвиватиме впродовж усього життя.

Незважаючи на великий внесок та значний вплив на розвиток православного богослов'я та церковної практики у ХХ столітті, повного систематичного дослідження богослов'я О. Шмемана досі не було здійснено. Осмислення літургійного богослов'я О. Шмемана у ХХ ст. продовжилося у наукових працях американського лютеранського теолога Г. Летропа (1993), американських католицьких теологів А. Кавани (1984), К. Ірвіна (1994), Д. Фагерберга (1992, 2004) та Б. Морілла (2000). На деякі недоліки літургійного богослов'я О. Шмемана, продовжуючи в цілому його напрямок, вказував прот. П. Галадза (2007). Найбільш ґрунтовним і систематичним на сьогодні дослідженням літургійного богослов'я О. Шмемана є дисертація М. Х'елма «Звільнення Церкви: незавершений проект літургійного богослов'я» (Уппсала, Швеція, 2011). Головне питання дослідження стосується взаємовідносин між теорією та практикою у літургійному богослов'ї. М. Х'елм доводить можливість подолати розрив між теорією і практикою, або, за О. Шмеманом, між літургією, богослов'ям і благочестям, на практичному рівні, через інтерналізацію відповідальних суб'єктів дії (перетворення зовнішніх форм, властивостей чи дій у внутрішні якості суб'єктів дії). Водночас богословська система О. Шмемана вимагає більш детальної реконструкції і аналізу, з урахуванням еклезіологічної проблематики та питань, пов'язаних з присутністю церкви в публічній сфері.

Здійснено реконструкцію літургійного богослов'я О. Шмемана як цілісної світоглядно-богословської системи, яку запропоновано називати літургійним реалізмом.

Визначено принципи, які є наскрізними для теології О. Шмемана. Зокрема встановлено, що основною передумовою його богослов'я були світоглядні установки та особистий досвід віри. Важливим джерелом богослов'я О. Шмемана став досвід, який він набував у церковному богослужінні – спочатку як вірянин, згодом як священнослужитель. Світогляду О. Шмемана притаманна абсолютна

цілісність та христоцентричність, яку він ймовірно перейняв від прот. Сергія Булгакова. З'ясовано, що саме цілісність світогляду стала передумовою того, що О. Шмеман називав християнство «кінцем релігії». Цей радикальний вислів він використовував заради наголосу на тому, що християнська віра стосується не окремої релігійної сфери, а життя в цілому. Все у світі та у житті для нього мало відношення до віри, мало бути узгоджене із вірою. Тому виокремлення релігії у одну окрему сферу життя О.Шмеман вважав небезпечним для християнства, і бачив це трагічне розділення світу на «сакральну» і «профанну» сфери, зокрема, у сучасному для нього західному секуляризмі ХХ ст.

Друга фундаментальна богословська ідея О. Шмемана – це *євхаристійність* людини, тобто наголошення на тому, що головним покликанням людини є намагання бути священником творіння, *homo adorans*, істотою, яка здатна підносити подяку Богові. Євхаристійність життя є прямим наслідком того, що людина здатна переживати присутність Божу повсякденно, і в усіх явищах та формах видимого світу може бачити символи Божого Царства.

Особливо важливою для богословської системи О. Шмемана є його розуміння символу. Зокрема визначено, що в цьому о. Олександр продовжував напрямок, заданий видатним німецьким теологом літургійного руху Одо Казелем. Обидва богослови розуміли символ як спосіб поєднання з іншою реальністю, і наголошували на тому, що усе матеріальне творіння здатне бути символом, який не тільки вказує на вищу реальність, а і робить її присутньою тут і тепер. Віднесеність всього в цьому світі до Бога є головним «нервом» світогляду О. Шмемана.

Насамкінець у цьому підрозділі продемонстровано, як, відповідно до богослов'я символу, все, що ставало предметом богословської рефлексії, О. Шмеман розглядав через призму «триєдиної інтуїції»: світ та все, що у ньому, є водночас створеним, упалим і відкупленим. Доведено, що такий метод є наскрізним для богословської системи о. Олександра.

З'ясовано, яким чином О. Шмеман продовжував і розвивав концепцію євхаристійної еклезіології М. Афанасьєва, вперше намічену ще у одній зі статей Г. Флоровського. Найбільшим чином присутність Божого Царства у цьому світі для о. Олександра проявляється у Церкві – спільноті, що її Ісус Христос залишив на землі, щоб продовжувати сповіщати наближення Царства Божого та свідчити про його присутність. Важливою складовою еклезіології О. Шмемана є наголошення на тому, що сутність Церкви виявляється не через її адміністративні структури, які є тимчасовими та минуцями, а через внутрішні ознаки, якими є єдність та любов. Ця теза О. Шмемана залишається надзвичайно актуальною до сьогодні, в тому числі в сучасному українському контексті. Принцип Церкви як зібрання різних і багато в чому несхожих людей, об'єднаних у головному – спільною вірою у Христа та баченням одне в одному свого ближнього – може стати важливим підґрунтям діалогу і примирення церков в Україні.

Продовжуючи послідовно напрямок, запропонований М. Афанасьєвим, О. Шмеман акцентував на тому, що люди, які прийняли християнство, через таїнство хрещення стали членами нового народу Божого та відновили своє покликання як царів, пророків та священників. Це важлива складова антропології

О. Шмемана. Зокрема продемонстровано, як о. Олександр, аналізуючи ці покликання християн, застосовує метод «потрійної інтуїції».

В рамках дослідження еклезіології О. Шмемана проаналізовано його погляди на найвище інституціональне служіння в Церкві – єпископське. Церквою в повному сенсі цього слова для богослов'я О. Шмемана є кожне євхаристійне зібрання на чолі з єпископом – в цьому він також повністю дотримується принципу євхаристійної еклезіології М. Афанасьєва. Застосовуючи богослов'я до полемічного контексту суперечок Руського Західноєвропейського екзархату та Російської Православної Церкви Закордоном, О. Шмеман розмірковував над поняттям першості. Він констатував, що у Церкві існує поняття першості, але не в сенсі влади одного над іншими, а для забезпечення вселенської єдності. Особливо важливим для православ'я сьогодні є зауваження О. Шмемана, що відкидання принципу першості призводить до того, що місцеві церкви віддаляються одна від одної і поглинаються провінціалізмом локальних традицій.

Головною складовою еклезіології О. Шмемана є акцент на первинності та догматичній важливості помісного устрою Церкви. Взаємопов'язані питання помісності, національності та автокефалії о. Олександр досліджував у контексті підготовки богословського підґрунтя, а пізніше – полемічного захисту автокефалії Православної Церкви в Америці. Нами встановлено, що центральною практичною ідеєю, яка походила від еклезіології о. Олександра, було об'єднання в Церкві як у одній спільноті (в ідеалі – в одному євхаристійному зібранні) всіх православних християн, які мешкають на даній території. Також з'ясовано, як принцип помісності конфліктує з ідеєю національної церкви. Національний вимір не є поганим сам по собі, зазначав О. Шмеман. Християни як новий народ Божий мають свою історичну проекцію – стаючи членами Церкви, люди не втрачають, зокрема, своєї національності. Саме через свою національність вони покликані виявити Царство Боже. Втім, виникнення національних автокефалій та гіпертрофію націоналізму О. Шмеман бачив як велику загрозу для історичного православ'я, зокрема для візантійського та російського. Важливо наголосити, що церковні автокефалії для богослов'я О. Шмемана є також історичними проекціями, тобто тимчасовим, а не сутнісним явищем. Якщо помісність стосується онтології Церкви, то автокефалія – це один з принципів її адміністративного устрою, що не має «вічного» значення. Межі, кількість та порядок розташування автокефальних церков можуть змінюватися. Зазначено, що головним для О. Шмемана було – переконати церковних ієрархів та вірян у давній, але історично забутій істині: Церква має об'єднувати всіх вірян, що мешкають або перебувають на певній території, незалежно від інших критеріїв – національності, культури, мови, політичних поглядів, смаків тощо. Ця ідея, що є важливою для О. Шмемана, актуальна і для українського сьогодні, коли в суспільстві ведуться дискусії щодо адміністративного устрою церков, та помилково ототожнюються поняття помісності та автокефалії, та коли деякі політики прагнуть використати Церкву як засіб для підтримки і утвердження чи то української, чи то «великоросійської» національної ідеї.

Проаналізовано головний зміст богословської системи О. Шмемана. Його літургійне богослов'я ми запропонували називати літургійним реалізмом.

Основним предметом досліджень о. Олександра, особливо з часів переїзду до Сполучених Штатів, стала літургія Церкви, в широкому сенсі – як богослужіння, у якому бере участь християнська спільнота, та особливо Божественна літургія – євхаристійна служба. О. Шмеман був першим серед православних богословів, хто викарбував термін «літургійне богослов'я», та, наслідуючи Л. Буйє, відрізняв його від «богослов'я літургії». О. Шмеман також окреслив першочергові завдання та метод літургійного богослов'я. Як і М. Афанасьєв, він акцентував на сутнісному зв'язку Євхаристії та Церкви. Показано також залежність о. Олександра від представників літургійного руху, зокрема, Л. Бодуена та Р. Гуардіні, які закликали вірян до активної участі в літургії.

Також визначено виняткове положення Євхаристії у богослов'ї О. Шмемана: він розглядав її не як одне з таїнств, що було притаманне академічному богослов'ю з часів схоластики, а як центральну подію Церкви, в якій вона являє та сповнює себе, стає тим, чим має бути. І тут важливим є есхатологічне бачення о. Олександра: він називає літургію досвідом раю, передчуттям Божого Царства, яке християни ще очікують та яке водночас може бути прийняте і пережито тут і тепер тією мірою, якою людина здатна вмістити це в її теперішньому стані. В цьому знаходить втілення богослов'я символу. Відтак євхаристійне та есхатологічне бачення О. Шмемана важливе до сьогодні в українському контексті, де серед частини православних вірян домінують інші есхатологічні погляди: зокрема, побоювання сучасних засобів ідентифікації та обліку громадян, бачення в цьому апокаліптичних загроз тощо. Саме літургійний досвід разом із Святим Письмом має знову стати для українських церков головним джерелом християнського православного богослов'я та особистого благочестя.

О. Шмеман першим серед православних богословів чітко наголосив на необхідності повернення до забутого принципу взаємозв'язку богослов'я і богослужіння: *lex orandi est lex credendi*, який походить від V століття. Виявлено, що цей принцип став основою для літургійного реалізму о. Олександра. Він дозволив літургії самій свідчити про себе, виявляючи сенси, що закладені в її текстах, обрядах та уставних рубриках. Застосовуючи цей принцип разом із богослов'ям символу, О. Шмеман послідовно коментував літургію як подію, що стосується людей, які зібрані на богослужіння, а не давно минулих подій священної історії. Для християн в Україні сьогодні важливо почути і зрозуміти О. Шмемана, адже хибному розумінню літургії сприяє розповсюджене з пізньовізантійських часів і дотепер коментування богослужіння в традиції «ілюстративного символізму», коли літургії нав'язують сенси, що ніяк не походять від неї самої.

Також у цьому підрозділі зазначено деякі слабкості теорії О. Шмемана. Йому бракувало даних історичної літургики, тобто розгляду розвитку церковних обрядів, молитов та піснеспівів, тому подекуди в його роботах можна зустріти помилки в деталях. Не завжди він був послідовний і у дотриманні методу літургійного реалізму. Він виходив більшою мірою з теперішнього варіанту богослужбового уставу, аналізуючи наявну літургійну практику на підставі *lex*

credendi, причому у власному розумінні цієї *lex*, і якщо вона не відповідала останній, то ставив під сумнів наявну *lex orandi*.

У роботах О. Шмемана присутня досить суттєва критична складова. О. Олександр довів, що не все в історичному літургійному надбанні Церкви є справжнім літургійним Переданням. Деякі елементи літургійної спадщини та особливо стиль відправи богослужіння, на його думку, не розкривають «правило молитви», а затьмарюють або ж навіть спотворюють його. О. Шмеман діагностував «потрійну» кризу – літургії, богослов'я і благочестя – у сучасному православ'ї, що залишається актуальним аж дотепер, в тому числі для українських церков.

Проаналізоване ставлення О. Шмемана як богослова до публічного простору, в якому живуть християни та який є територією присутності Церкви. Виявлено, що для цілісного світогляду о. Олександра було притаманне вбачати органічну можливість присутності християнства у феноменах світської культури. Сучасну йому культуру західного (північноамериканського і західноєвропейського) світу О. Шмеман розумів як культуру секулярну, розуміючи під секуляризмом передусім витіснення релігії з публічного простору до сфери приватного, та відповідно розділення світу та сфер людського життя на сакральну і профанну частини. О. Шмеман наполягав на важливості християнської культури, яка зовсім не обов'язково має бути культурою релігійною, адже мова йде передусім про цінності, які закладені в підґрунтя культури та які транслюються нею. Також проаналізовано критичне ставлення О. Шмемана до ідеологій, якими релігійні люди почасти підмінюють сенси християнської проповіді. Показано, як нищівної критики з боку о. Олександра зазнає поширена дотепер серед проросійських шовіністичних кіл ідеологія «святої Русі».

Проаналізована рецепція богослов'я о. Олександра у розвитку літургійного богослов'я різних християнських конфесій та його вплив на практику церковних громад. Принципи літургійного богослов'я О. Шмемана і є тими принципами, що стали підґрунтям змін, які вже можна спостерігати в Православній Церкві – більш чи менш широко. Богослов'я знову впливає на практику: *lex credendi*, виведений в тому числі з *lex orandi*, знову повертається до *lex orandi*, щоб розкрити і уточнити його. Отже, якщо першочерговим завданням для О. Шмемана було заново віднайти справжнє літургійне передання, – завдяки зусиллям самого о. Олександра та його наступників в галузі літургійного богослов'я та пастирства це завдання поступово втілюється у життя.

Впроваджена О. Шмеманом у Православ'я концепція літургійного богослов'я набула надзвичайно широкої популярності серед прогресивно налаштованих кіл священнослужителів і вірян, відкритих до змін, та викликала сильне несприйняття у тих, хто налаштований більше консервативно. В академічних колах праці О. Шмемана привели до виокремлення літургійного богослов'я як самостійного предмету, який тепер викладається у вищих навчальних закладах в Україні та закордоном. Богослов'я О. Шмемана сприяло літургійному відродженню у багатьох церквах, зокрема, на території Сполучених

Штатів, Фінляндії, Польщі, Греції та у країнах на пост-радянському просторі, в тому числі в Україні.

Прочитання творів О. Шмемана переконує у тому, що богослужбова практика Православної Церкви потребує змін. Що саме пропонував богослов для вирішення кризи, окреслено вище, з'ясовано у дисертації. Зокрема визначено, що критична складова у творчості о. Олександра урівноважувалася розумінням стриманості в реформах. Саме тому О. Шмеман унікав говорити про літургійну реформу, наголошуючи на небезпечності поспішних та необдуманих кроків, які він бачив на прикладі літургійної реформи після Другого Ватиканського собору. На його переконання, передусім потрібно змінити ставлення до літургії Церкви, повернути її на центральне місце для кожного вірянина, від індивідуалізованого благочестя повернутися до соборного, спільнотного виміру життя. Також досліджено, як О. Шмеман послідовно ретранслявав у православне середовище центральну ідею католицького літургійного руху: відродження має привести вірян до свідомої участі в церковному богослужінні. Тоді можливо говорити і про наступні кроки, а саме, до програми літургійної реформи, основні принципи якої О. Шмеман частково окреслив.

Проаналізовано вплив богослов'я о. Олександра на православне літургійне відродження, насамперед у Православній Церкві в Америці. Він сформулював важливі принципи літургійного богослов'я, а його натхненні виступи та численні публікації надихали втілювати це богослов'я у літургійну практику. Відтак, після О. Шмемана в Америці англійська мова стала звичайною мовою богослужіння для більшості громад. Один з видимих результатів літургійного відродження – регулярна участь вірян у причащенні. Після О. Шмемана значна частина вірян, а у значному числі парафій – переважна більшість вірян – причащаються щонеділі. О. Шмеман наголошував на необхідності повернення до розуміння богослужіння як соборного акту, а також на тому, що причащення за літургією є саме тим, заради чого відбувається Євхаристія, і бути присутнім на літургії без причастя – це нонсенс. Ідеї літургійного відродження, переважно через знайомство з працями о. Олександра, від початку 1990-х років почали розповсюджуватися і на теренах України. Хоча українським православним церквам (юрисдикціям в цілому, а також окремим парафіям, священнослужителям і вірянам) потрібно пройти ще великий шлях до розуміння причащення як акту соборного, сьогодні у столиці України важко знайти православну парафію, де б не було причасників за недільною літургією в час, коли немає посту. Колись це нікого не дивувало. Тепер дивує якраз відсутність дорослих причасників за літургіями в позапостовий період, коли таке трапляється.

У архіві О. Шмемана в бібліотеці Свято-Володимирської семінарії в США нами було виявлено документ, в якому запропоновано варіанти літургійної реформи для воскресного (недільного) богослужіння. Доведено, що принципи, покладені в основу запропонованої реформи є тотожними з принципами літургійного богослов'я О. Шмемана.

Проаналізовано шляхи рецепції літургійного богослов'я о. Олександра в академічному західному богослов'ї: римо-католицькому та лютеранському, та у грецькому православному богослов'ї. Деякі аспекти богослов'я О. Шмемана, які

базуються на його світогляді як вірянина східнохристиянської, православної традиції, є непротими для розуміння людей західної культури, незнайомих близько зі світоглядом християнського сходу. Такі аспекти потребують герменевтичного перекладу, чим займалися такі літургійні богослови кінця ХХ і початку ХХІ століть як Айдан Кавана, Девід Фагерберг, Гордон Летроп тощо. Втім, незважаючи на певні герменевтичні складнощі, богословські прозріння О. Шмемана мали надзвичайно великий вплив як на християнському Заході, де жив і творив о. Олександр, так і на християнському Сході.

Також проаналізовано рецепцію літургійного реалізму о. Олександра у традиційно православній країні – Греції, яка має свою потужну богословську школу. Знайомство грецьких інтелектуальних кіл з творчістю О. Шмемана відбулося у 1960-ті роки, разом із богослов'ям Г. Флоровського, В. Лоського та І. Мейєндорфа. Перша стаття о. Олександра грецькою мовою вийшла у 1959 р., це був переклад з французької статті «Піст і літургія», який здійснив студент Іоанніс Фундуліс (1927-2007), пізніше – професор богослов'я у Фесалонікійському університеті і палкий прихильник літургійного відродження. Починаючи з 1980-х ідеї О. Шмемана набули широкої популярності в Греції. З того часу дотепер богословські праці О. Шмемана активно перекладаються, видаються і по кілька разів перевидуються в Греції. Багато священників сьогодні в Греції вчать та проповідують, ґрунтуючись на напрацюваннях о. Олександра. Так, книга «Великий піст» стала в Греції стандартним текстом, який використовують для пояснення цього літургійного періоду як у проповідях, так і при катехизації. Збірка проповідей на літургійний рік в трьох частинах, перекладена з англійського видання «The Celebration of Faith», стала важливою допомогою при катехизації дорослих, особливо в ситуації, коли в останні десятиріччя через зростання кількості іммігрантів у Греції значно збільшилося число дорослих людей, які приймають хрещення.

Дисертація О. Шмемана «Вступ до літургійного богослов'я» стала об'єктом академічної критики з боку грецьких літургістів. Так, Церпос зазначив деякі спірні моменти у О. Шмемана, насамперед загальне несприйняття візантійської літургійної герменевтики і ототожнення проблем окремих помісних церков з усією Православною Церквою як такою. Більш детальна критика О. Шмемана представлена у докторській дисертації о. Георгіоса Басіудіса, яка була захищена у 2001 р. у Фесалонікійському університеті. Басіудіс вельми позитивно оцінює внесок о. Олександра, але виокремлює два недоліки в його богослов'ї: абсолютизм та схематизацію. Абсолютизм О. Шмемана проявляється в тому, як він робить висновки, використовуючи схему: теза – антитеза – синтез. Хоча такий підхід може бути корисним, його важко застосовувати до вивчення візантійської літургії, адже остання має надто складну і заплутану історію свого розвитку. Дослідник, який застосовує до літургії просту методологічну схему, ризикує втратити багато деталей.

Один засадничий принцип літургійного богослов'я О. Шмемана, який мав сильний вплив у Греції, але також спричинив значні дебати, це взаємовідносини між *lex orandi* та *lex credendi*. Читаючи О. Шмемана, грецькі богослови не вбачають пріоритету *lex orandi* перед *lex credendi*. Для них зв'язок між цими

двома термінами є радше взаємним, так що одне впливає на інше і навзаєм. Митрополит Пергамський Іоан Зізіулас, який у своїх численних працях розвиває і доповнює теорію євхаристійної еклезіології М. Афанасьєва, в деяких аспектах дискутує з О. Шмеманом. У статті «Символізм і реалізм у православному богослужінні» (1999) І. Зізіулас послідовно примиряє літургійний реалізм О. Шмемана та традицію візантійського «символічного» коментування Божественної літургії. І. Зізіулас зазначає, що літургійні символи водночас мають протилежні властивості: з одного боку, вони не до кінця ототожнюються з реальністю, а з іншого – не є повністю чужими чи непов'язаними з реальністю. На відміну від О. Шмемана, який стверджував, що правдиві літургійні символи є до кінця сповненими реальності, яку вони символізують, І. Зізіулас наголошує на тільки частковій тотожності символу означуваній реальності. Разом із тим І. Зізіулас наводить богословські аргументи для літургійного відродження, розуміючи під цим, як і О. Шмеман, передусім не реформу літургійного обряду, а повернення духовенства і вірян до вірного розуміння того, чим є літургія, та до її правдивого символізму.

В плані літургійного відродження грецькі богослови в цілому підтримують «не-хірургічний» підхід О. Шмемана, який уникав використання терміну «реформа». Проблема літургійної кризи визнається, але її подолання потребує обережного, повільного підходу, заснованого на ґрунтовних дослідженнях, разом із навчанням та катехизацією церковного народу, щоби пояснити та переконати, що літургійне відродження – це не зрада традиції, а її нове відкриття.

2.2. Запитання до дисертанта Дудченка А.В. та відповіді на них.

Д.філос.н., проф. Бондаренко В.Д.: Наскільки популярним є літургійне богослов'я Шмемана?

Дудченко А.В.: Дякую за запитання. Впроваджена О. Шмеманом до Православ'я концепція літургійного богослов'я набула надзвичайно широкої популярності серед прогресивних кіл священнослужителів і вірян, відкритих до змін, та викликала сильне несприйняття у тих, хто налаштований більше консервативно. В академічних колах праці о. Олександра привели до виокремлення літургійного богослов'я як самостійного предмету, який тепер викладається у вищих навчальних закладах в Україні та закордоном.

Д.філос.н., проф. Чорноморець Ю.П.: Чи маємо ми підстави говорити про суперечність між християнством та культурою для Шмемана?

Дудченко А.В.: Дякую за запитання. Нами встановлено, що для системи літургійного реалізму о. Олександра не існує протиріччя між християнством та культурою як такою. Проте явища культури можуть бути різними, у тому числі небезпечними для християнина та несумісними із християнським світоглядом. О. Шмеман бачив цю небезпеку у прийнятті секулярних цінностей, що називав капітуляцією перед «світом цим», та у різних ідеологіях, які можуть не тільки впливати на християнина ззовні, а й ставати частиною церковної риторики. Цікаво, що сучасну культуру, як форму суспільного життя, О. Шмеман

усвідомлював передусім як культуру секулярну. Зазвичай під секуляризацією у християнських колах розуміють явище «розцерковлення», коли релігія та церква втрачають вплив на суспільство та культуру. О. Шмеман на прикладі американського світу спостерігав такий секуляризм, що аж ніяк не був антирелігійним чи атеїстичним, але натомість цілком «релігійним».

Д.філос.н., доц. Мокієнко М.М.: Чи повністю поклоніння визначає богослов'я?

Дудченко А.В.: Дякую за запитання. Не всі тексти, що увійшли до богослужбової традиції Православної Церкви, виявляють справжнє літургійне Передання. Поруч із шедеврами, що вражають красою та глибиною, серед богослужбових піснеспівів є такі, що скоріше викривляють, або спотворюють *lex orandi* Церкви, з яких не можна вивести аутентичний *lex credendi*. О. Шмеман вважав, що подібних текстів із «імітаційною та часто пустодзвінною риторикою» повно у Мінеях – книгах, що містять служби святим на кожен день церковного року. Але особливо невідповідність певних богослужбових текстів християнському богослов'ю о. Олександр відчував під час Великого посту.

Головуючий: Чи є ще запитання до здобувача? (Немає). Дякуємо за відповіді.

3. ВИСТУПИЛИ:

Науковий керівник – к. філос. н., доцент, доцент кафедри богослов'я та релігієзнавства НПУ імені М.П.Драгоманова Котлярова Т.О.

Дисертація Дудченка Андрія Володимировича «Літургійний реалізм в богослов'ї Олександра Шмемана» є новаторським самостійним дослідженням, яке продовжує низку наукових праць, присвячених богословській спадщині протоієрея Олександра Шмемана, яке постало досить актуальним в сучасній науковій думці, зокрема, у зв'язку із утвердженням нової галузі знань – богослов'я.

У контексті цього наукового напряму дисертант Дудченко А.В. запропонував свій аспект дослідження, що пов'язаний передовсім з концепцією літургійного реалізму як центральної ідеї богословської системи О. Шмемана, яка побудована навколо осмислення феномену літургії як головного способу присутності трансцендентного у матеріальному світі та в житті вірян.

Варто відзначити практичний аспект дисертаційної роботи Дудченка А.В., що має важливе наукове значення в результаті систематизації поглядів О. Шмемана, а також, дослідження їх розвитку і впливу на подальшу богословську думку в ХХІ столітті. Нового значення для сьогодення набувають погляди О. Шмемана на церковний устрій, на канони та роль Вселенського патріарха, зокрема, актуальні у зв'язку із розділенням українського православ'я, новими викликами та пошуками шляхів примирення. Не менш актуальні праці О. Шмемана і в контексті екуменічного діалогу, що тривають між

християнськими конфесіями, що також сприятиме формуванню досвіду міжцерковного діалогу в Україні та світі.

Основний науковий результат виконаного дослідження становить цілісний історико-богословський аналіз та реконструкція системи літургійного богослов'я протопресвітера Олександра Шмемана в контексті літургійного реалізму та здійснення аналізу її рецепції і впливу на сучасну християнську богословську думку та релігійну практику.

Також до основних результатів у методологічному плані належить застосування більш вузького значення терміну «символ», аніж у інших богословів; залучення універсального використання О. Шмеманом методу «потрійної інтуїції» у відношенні до предметів богословського осмислення; розкриття еклезіологічної значущості літургійного богослов'я О. Шмемана, який аналізує поняття помісності, національності, автокефалії та першості.

Новим досягненням у теоретичному плані є здійснення вперше в українській академічній науковій думці аналізу та синтезу теоретичних засад системи літургійного богослов'я прот. О. Шмемана – найвпливовішого православного богослова ХХ століття. А висновки та теоретичні положення, отримані в ході дослідницької роботи, сприяють більш глибокому розумінню процесів, які відбуваються у різних християнських конфесіях від кінця ХХ століття дотепер — як у академічному літургійному богослов'ї, так і у практиці релігійних спільнот.

У роботі також уточнено напрацювання представників літургійного руху Римо-Католицької Церкви для системи літургійного богослов'я О. Шмемана; зазначено важливість застосування О. Шмеманом принципу *lex orandi est lex credendi* у герменевтиці богослужіння; використання О. Шмеманом поняття секулярності як розділеності у світогляді та світосприйнятті речей на «сакральні» та «профанні» і надмірну сакралізацію усього релігійного, що призводить до відриву від релігії всіх інших «мирських» аспектів життя тощо.

Висновки дисертації цілком відбивають отримані результати дослідження. Параметри актуальності, новизни, методології тощо, окреслені у вступі, є витриманими, що свідченням обґрунтованості загальної концепції дисертаційної праці. Відповідність результатів роботи спеціальності 041 Богослов'я підтверджена репрезентативністю матеріалу та розробленою методикою для його опрацювання.

Спираючись на такі основні здобутки, є всі підстави стверджувати, що виконана дисертація є внеском у богословську науку, практичне значення яких полягає в можливості їхнього застосування у богословських, релігієзнавчих, культурологічних та філософських студіях, та при викладанні богословських і релігієзнавчих дисциплін у вищих навчальних закладах, як безпосередньо пов'язаних із релігійними організаціями, так і у позаконфесійних. Результати дослідження можуть бути також застосовані для подальшого аналізу та систематизації літургійного богослов'я.

Теоретичні й практичні результати дисертаційного дослідження Дудченка Андрія Володимировича апробовано в достатній кількості публікацій у наукових

фахових виданнях України та в періодичному виданні іншої держави, у тезах доповідей наукових конференцій різних рівнів.

Дисертація Дудченка Андрія Володимировича «Літургійний реалізм в богослов'ї Олександра Шмемана» є завершеною науковою працею, що відповідає вимогам п. 9-18 «Порядку проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 6 березня 2019 року № 167» і може бути подана для проведення процедури рецензування у відповідному структурному підрозділі Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Доктор філософських наук, доц. Мокієнко М.М. відзначив, що робота є прикладом хорошої богословської схоластики. На її основі необхідно було б перейти до постметафізичної методології, отримаємо цікаві екуменічні висновки. У цілому дисертація гідна бути рекомендованою до захисту у спеціалізованій вченій раді.

Доктор філософських наук, професор Чорноморець Ю.П. наголосив, що у дисертації проаналізовано літургійне богослов'я Шмемана як один із центральних феноменів сучасного православного богослов'я. Дисертація є результатом багаторічної праці та має всі необхідні позитивні якості. В цілому дисертація є самостійним комплексним дослідженням, яке можемо рекомендувати до захисту.

Кандидат філософських наук, доцент Басаурі Зюзіна А.М. виступила з позитивним відгуком про дисертаційну роботу. Використовуючи типову для модерністів ідею відновлення первинної доктрини, Шмеман зміг досягти великих змін в інтелектуальному кліматі та загальній культурі православ'я. У дисертації тему практично вичерпано, і намічено нові перспективи досліджень. Отже, дисертаційне дослідження може бути рекомендованим до захисту.

Доктор філософських наук, доцент Санніков С.В. та доктор філософських наук Соловій Р.П. виступили із висновком рецензентів.

ВИСНОВОК

рецензентів

доктора філософських наук, доцента Саннікова Сергія Вікторовича,
доктора філософських наук Соловія Романа Павловича
про наукову новизну, теоретичне та практичне значення результатів дисертації
Дудченка Андрія Володимировича

“Літургійний реалізм в богослов'ї Олександра Шмемана”,
поданої на здобуття ступеня вищої освіти доктора філософії
за спеціальністю 041 богослов'я
(09.00.14 –богослов'я)

Дисертація присвячена цілісній реконструкції системи літургійного богослов'я прот. О. Шмемана та аналіз її рецепції і впливу на сучасну християнську богословську думку в контексті літургійного реалізму.

У дисертації вперше у вітчизняному богослов'ї здійснено комплексний аналіз і реконструйовано цілісну систему літургійного богослов'я прот.

О. Шмемана, засновника літургійного богослов'я як академічної науки та однієї з ключових постатей для православ'я на Заході у ХХ столітті. У роботі вперше доведено, що синтезований прот. Олександром Шмеманом літургійний реалізм є цілісною богословською системою, яка укорінена у християнській есхатології та євхаристійній еклезіології. Виявлено, що особливості богослов'я О. Шмемана пов'язані з ідеєю «здійсненої есхатології» та оригінальним богослов'ям символу, який «робить присутньою» в цьому світі реальність прийдешнього Царства Божого. З'ясовано, що О. Шмеман використовував більш вузьке значення терміну «символ», ніж богослови до нього, відрізняючи його від «знаку». Розкрито еклезіологічну значущість літургійного богослов'я О. Шмемана, який аналізує поняття помісності, національності, автокефалії та першості. Підтверджено емансипаційний потенціал літургійного богослов'я О. Шмемана, який звільняє церковні спільноти у літургійній практиці від детермінованості сучасним чи минулим і створює потенціал відкритості до змін та до розробки і впровадження літургійних реформ. Уперше в українській богословській думці проаналізовано рецепцію богослов'я О. Шмемана та його вплив на подальшу богословську думку в англomовному поліконфесійному академічному середовищі, на богослов'я та церковну практику, зокрема у Греції. З'ясовано, що знайомство з літургійним богослов'ям О. Шмемана та його поширення в церковних колах стало однією з суттєво важливих причин новітніх змін у літургійній практиці православних релігійних спільнот. Висновки та теоретичні положення, отримані в результаті дослідницької роботи, сприяють більш глибокому розумінню процесів, які відбуваються у різних християнських конфесіях від кінця ХХ століття дотепер – як у академічному літургійному богослов'ї, так і у практиці релігійних спільнот.

Актуальність теми дисертації зумовлена тим, що в сучасному українському академічному богослов'ї простежуємо активний розвиток і систематизацію його структури, міждисциплінарних зв'язків, формування теоретико-методологічної бази досліджень, уточнення фундаментальних понять і категорій. У світовому вимірі християнське богослов'я ХХ століття здійснило антропологічний та еклезіологічний повороти, які ґрунтувалися на зверненні «до джерел» як на Сході, так і на Заході. Це призвело до виникнення і потужного розвитку міжконфесійних напрямів богословської думки, тобто таких, які не обмежуються власною конфесією, а здійснюють потужний вплив на інші конфесії. Одними з основних напрямів християнського богослов'я, які були творчо осмислені у ХХ столітті у православному середовищі як результат зустрічі православних богословів (прот. Г. Флоровський, прот. М. Афанасьєв, прот. О. Шмеман) із християнським Заходом і які активно розвиваються дотепер не тільки в православ'ї, а й у інших конфесіях, є неопатристика, євхаристійна еклезіологія та літургійне богослов'я. Протопресвітер Олександр Шмеман (1921-1983) є засновником літургійного богослов'я як академічної науки та однією з ключових постатей для розвитку православного богослов'я другої половини ХХ і початку ХХІ століть. Центральною ідеєю богословської системи О. Шмемана внаслідок осмислення феномену літургії як головної події церкви та серцевини усього релігійного життя є наголошення на здатності всього матеріального світу бути символом реальності вищого порядку та ідея здійсненої есхатології.

Погляди О. Шмемана на церковний устрій, на канони та роль Вселенського патріарха, зокрема, актуальні у зв'язку із розділенням українського православ'я та пошуками шляхів примирення. Не менш актуальні праці О. Шмемана і в контексті екуменічного діалогу, що триває між християнськими конфесіями, у якому о. Олександр також брав участь. Систематизація поглядів О. Шмемана та дослідження їх розвитку і впливу на подальшу богословську думку в ХХ та ХХІ столітті сприятиме подальшому розвитку богослов'я та пошуку шляхів застосування знання у практичному досвіді міжцерковного діалогу.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає у тому, що в цій роботі вперше у вітчизняному богослов'ї проведено цілісний історико-богословський аналіз та реконструкцію системи літургійного богослов'я протопресвітера Олександра Шмемана в контексті літургійного реалізму та здійснено аналіз її рецепції і впливу на сучасну християнську богословську думку та релігійну практику.

Наукова новизна дослідження уточнюється у таких положеннях, які виносяться на захист:

Уперше:

- системно проаналізовано літургійне богослов'я О. Шмемана як цілісну богословсько-світоглядну систему, яку запропоновано називати літургійним реалізмом, оскільки основною ідеєю, якою пронизані усі богословські твори о. Олександра, є реальність зустрічі віруючої людини з Богом, присутність котрого переживається постійно, але у максимально можливій повноті стає доступною через літургійний досвід;

- виявлено, що особливості богослов'я О. Шмемана пов'язані з ідеєю «здійсненої есхатології» та оригінальним богослов'ям символу, який «робить присутньою» в цьому світі реальність прийдешнього царства Божого. О. Шмеман заперечує розрив поцейбічного і потойбічного і пов'язує ці два різні виміри буття одне з одним за допомогою категорії співвідношення між символом і явленою реальністю, яку називає «віднесеністю»;

- з'ясовано, що О. Шмеман використовує більш вузьке значення терміну «символ», ніж інші богослови, відрізняючи його від «знаку». У богослов'ї О. Шмемана знак означає дещо, що вказує на іншу реальність, тоді як символ уприсутнює іншу реальність у собі. Зв'язок між явленою реальністю та символом О. Шмеман називає «епіфанічним»;

- розкрито універсальне використання О. Шмеманом методу «потрійної інтуїції» у відношенні до предметів богословського осмислення: матеріальний світ та все, що є в ньому, розглядається водночас як створене, занепале і відкуплене;

- розкрито еклезіологічну значущість літургійного богослов'я О. Шмемана, який аналізує поняття помісності, національності, автокефалії та першості. Показано важливість думки О. Шмемана про те, що заперечення принципу першості призводить до того, що місцеві церкви віддаляються одна від одної і поглинаються провінціалізмом місцевих традицій;

- з'ясовано, що принцип помісного устрою церкви (об'єднання всіх вірян певної території в одну місцеву євхаристійну громаду) має сутнісне, онтологічне

значення для богослов'я О. Шмемана, тоді як церковні автокефалії є історичними проєкціями, які можуть змінюватися;

- уведено в науковий обіг в українському контексті деякі матеріали з архіву О. Шмемана в бібліотеці Свято-Володимирської семінарії (Крествуд, штат Нью-Йорк, США), а саме: проєкт реформування недільного богослужіння, підготовлений Літургійною комісією Православної Церкви в Америці;

- проаналізовано в українській богословській думці рецепцію богослов'я О. Шмемана та його вплив на подальшу богословську думку в англomовному поліконфесійному академічному середовищі, на богослов'я та церковну практику в Греції. З'ясовано, що знайомство з літургійним богослов'ям О. Шмемана та його поширення в церковних колах стало однією з суттєво важливих причин новітніх змін у літургійній практиці православних спільнот.

Уточнено:

- роль напрацювань представників літургійного руху Римо-Католицької Церкви для системи літургійного богослов'я О. Шмемана;

- важливість застосування О. Шмеманом принципу *lex orandi est lex credendi* у герменевтиці богослужіння та у створенні системи літургійного богослов'я;

- використання О. Шмеманом поняття секулярності як розділеності у світогляді та світосприйнятті речей на «сакральні» та «профанні» і надмірну сакралізацію усього релігійного, що призводить до відриву від релігії всіх інших «мирських» аспектів життя.

Набуло подальшого розвитку:

- ідея про євхаристію як про місце присутності есхатологічної реальності «Царства Божого». Євхаристія виявляє ієрархічно організовану спільноту вірян як Церкву Божу, яка трансцендує за межі простору і часу і уприсутнює спасенну реальність;

- розкриття емансипаційного потенціалу літургійного богослов'я О. Шмемана, який звільняє церковні спільноти у літургійній практиці від детермінованості сучасним чи минулим і створює потенціал відкритості до змін та до розробки і впровадження літургійних реформ.

Теоретичне значення результатів дослідження полягає в тому, що воно є першим в українській академічній науковій думці аналізом та синтезом теоретичних засад системи літургійного богослов'я найвпливовішого православного богослова ХХ ст. прот. О. Шмемана. Висновки та теоретичні положення, отримані в ході дослідницької роботи, сприяють більш глибокому розумінню процесів, які відбуваються у різних християнських конфесіях від кінця ХХ століття дотепер – як у академічному літургійному богослов'ї, так і у практиці релігійних спільнот.

Практичне значення результатів дослідження полягає в тому, що вони можуть бути використані у богословських, релігієзнавчих, культурологічних та філософських студіях, та при викладанні богословських і релігієзнавчих дисциплін у вищих навчальних закладах, як безпосередньо пов'язаних із релігійними організаціями, так і у позаконфесійних. Результати дослідження

можуть бути також застосовані для подальшого аналізу та систематизації літургійного богослов'я.

Обґрунтованість і достовірність основних положень і висновків дисертації забезпечено критичним аналізом достатньої кількості використаних джерел, коректним застосуванням методів і прийомів аналізу, за допомогою яких опрацьовано належний обсяг фактичного матеріалу.

Результати дослідження повною мірою відображені у 10 публікаціях, у тому числі: 1 стаття в іноземному періодичному науковому виданні; 6 – у фахових виданнях України; 1 – у виданні, внесеному до міжнародних баз наукового цитування; 2 – у збірниках матеріалів наукових конференцій.

Дисертація **Дудченка Андрія Володимировича «Літургійний реалізм в богослов'ї Олександра Шмемана»** є цілісним завершеним дослідженням, яке відповідає вимогам “Порядку проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії”, затвердженому Постановою Кабінету Міністрів України від 06.03.2019 р. № 167 і може бути подане до захисту в разовій спеціалізованій вченій раді.

Головуючий на засіданні кафедри д. філос. н., проф. Бондаренко В.Д. підсумував, що обидва рецензенти та виступаючі члени кафедри були одностайні в позитивній оцінці дисертаційного дослідження Дудченка А.В., її відповідності “Порядку проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії”, затвердженому Постановою Кабінету Міністрів України від 06.03.2019 р. № 167.

4. УХВАЛИЛИ: Наукову доповідь Дудченка А.В., у якій висвітлено основні наукові результати дисертаційної роботи, взяти до уваги.

Прийняти такі **ВИСНОВКИ** щодо дисертаційної роботи **Дудченка Андрія Володимировича** на тему: «Літургійний реалізм в богослов'ї Олександра Шмемана». Тему дисертаційної роботи затверджено на засіданні вченої ради Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (протокол протокол № 4 від 01 грудня 2017 року). Дисертація є частиною фундаментального наукового дослідження «Розбудова академічного богослов'я в умовах освітніх трансформацій в Україні», виконання якого здійснювалося у 2017–2019 рр. за рахунок видатків Фонду Державного Бюджету України. Номер державної реєстрації: U 0117U004903.

4.1. Актуальність теми дисертаційної роботи зумовлена тим, що у сучасному українському академічному богослов'ї простежуємо активний розвиток і систематизацію його структури, міждисциплінарних зв'язків, формування теоретико-методологічної бази досліджень, уточнення фундаментальних понять і категорій. У світовому вимірі християнське богослов'я ХХ століття здійснило антропологічний та еклезіологічний повороти, які ґрунтувалися на зверненні «до джерел» як на Сході, так і на Заході. Це призвело до виникнення і потужного розвитку міжконфесійних напрямів богословської

думки, тобто таких, які не обмежуються власною конфесією, а здійснюють потужний вплив на інші конфесії. Одними з основних напрямів християнського богослов'я, які були творчо осмислені у XX столітті у православному середовищі як результат зустрічі православних богословів (прот. Г. Флоровський, прот. М. Афанасьєв, прот. О. Шмеман) із християнським Заходом і які активно розвиваються дотепер не тільки в православ'ї, а й у інших конфесіях, є неопатристика, евхаристійна еклезіологія та літургійне богослов'я. Протопресвітер Олександр Шмеман (1921-1983) є засновником літургійного богослов'я як академічної науки та однією з ключових постатей для розвитку православного богослов'я другої половини XX і початку XXI століть. Центральною ідеєю богословської системи О. Шмемана внаслідок осмислення феномену літургії як головної події церкви та серцевини усього релігійного життя є наголошення на здатності всього матеріального світу бути символом реальності вищого порядку та ідея здійсненої есхатології. Погляди О. Шмемана на церковний устрій, на канони та роль Вселенського патріарха, зокрема, актуальні у зв'язку із розділенням українського православ'я та пошуками шляхів примирення. Не менш актуальні праці О. Шмемана і в контексті екуменічного діалогу, що триває між християнськими конфесіями, у якому о. Олександр також брав участь. Систематизація поглядів О. Шмемана та дослідження їх розвитку і впливу на подальшу богословську думку в XX та XXI столітті сприятиме подальшому розвитку богослов'я та пошуку шляхів застосування знання у практичному досвіді міжцерковного діалогу.

4.2. Предметом дослідження є літургійний реалізм прот. О. Шмемана та його вплив на богослов'я і практику християнських церков.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає у тому, що в цій роботі вперше у вітчизняному богослов'ї проведено цілісний історико-богословський аналіз та реконструкцію системи літургійного богослов'я протопресвітера Олександра Шмемана в контексті літургійного реалізму та здійснено аналіз її рецепції і впливу на сучасну християнську богословську думку та релігійну практику.

Наукова новизна дослідження уточнюється у таких положеннях, які виносяться на захист:

Уперше:

- системно проаналізовано літургійне богослов'я О. Шмемана як цілісну богословсько-світоглядну систему, яку запропоновано називати літургійним реалізмом, оскільки основною ідеєю, якою пронизані усі богословські твори о. Олександра, є реальність зустрічі віруючої людини з Богом, присутність котрого переживається постійно, але у максимально можливій повноті стає доступною через літургійний досвід;

- виявлено, що особливості богослов'я О. Шмемана пов'язані з ідеєю «здійсненої есхатології» та оригінальним богослов'ям символу, який «робить присутньою» в цьому світі реальність прийдешнього царства Божого. О. Шмеман заперечує розрив поцейбічного і потойбічного і пов'язує ці два різні виміри буття одне з одним за допомогою категорії співвідношення між символом і явленою реальністю, яку називає «віднесеністю»;

- з'ясовано, що О. Шмеман використовує більш вузьке значення терміну «символ», ніж інші богослови, відрізняючи його від «знаку». У богослов'ї О. Шмемана знак означає дещо, що вказує на іншу реальність, тоді як символ уприсутнює іншу реальність у собі. Зв'язок між явленою реальністю та символом О. Шмеман називає «епіфанічним»;

- розкрито універсальне використання О. Шмеманом методу «потрійної інтуїції» у відношенні до предметів богословського осмислення: матеріальний світ та все, що є в ньому, розглядається водночас як створене, занепале і відкуплене;

- розкрито еклезіологічну значущість літургійного богослов'я О. Шмемана, який аналізує поняття помісності, національності, автокефалії та першості. Показано важливість думки О. Шмемана про те, що заперечення принципу першості призводить до того, що місцеві церкви віддаляються одна від одної і поглинаються провінціалізмом місцевих традицій;

- з'ясовано, що принцип помісного устрою церкви (об'єднання всіх вірян певної території в одну місцеву євхаристійну громаду) має сутнісне, онтологічне значення для богослов'я О. Шмемана, тоді як церковні автокефалії є історичними проєкціями, які можуть змінюватися;

- уведено в науковий обіг в українському контексті деякі матеріали з архіву О. Шмемана в бібліотеці Свято-Володимирської семінарії (Крествуд, штат Нью-Йорк, США), а саме: проект реформування недільного богослужіння, підготовлений Літургійною комісією Православної Церкви в Америці;

- проаналізовано в українській богословській думці рецепцію богослов'я О. Шмемана та його вплив на подальшу богословську думку в англomовному поліконфесійному академічному середовищі, на богослов'я та церковну практику в Греції. З'ясовано, що знайомство з літургійним богослов'ям О. Шмемана та його поширення в церковних колах стало однією з суттєво важливих причин новітніх змін у літургійній практиці православних спільнот.

Уточнено:

- роль напрацювань представників літургійного руху Римо-Католицької Церкви для системи літургійного богослов'я О. Шмемана;

- важливість застосування О. Шмеманом принципу *lex orandi est lex credendi* у герменевтиці богослужіння та у створенні системи літургійного богослов'я;

- використання О. Шмеманом поняття секулярності як розділеності у світогляді та світосприйнятті речей на «сакральні» та «профанні» і надмірну сакралізацію усього релігійного, що призводить до відриву від релігії всіх інших «мирських» аспектів життя.

Набуло подальшого розвитку:

- ідея про євхаристію як про місце присутності есхатологічної реальності «Царства Божого». Євхаристія виявляє ієрархічно організовану спільноту вірян як Церкву Божу, яка трансцендує за межі простору і часу і уприсутнює спасенну реальність;

- розкриття емансипаційного потенціалу літургійного богослов'я О. Шмемана, який звільняє церковні спільноти у літургійній практиці від

детермінованості сучасним чи минулим і створює потенціал відкритості до змін та до розробки і впровадження літургійних реформ.

На захист винесено такі положення:

1. Літургійний реалізм прот. О. Шмемана є цілісною богословсько-світоглядною системою, яка укорінена в біблійному богослов'ї і не є суто теоретичною відстороненою концепцією, але такою, яка здатна формувати цілісний християнський світогляд і допомагати у вирішенні різних практичних питань церковного життя.

2. Основною ідеєю літургійного реалізму є дійсність присутності Божого царства посеред народу Божого, що проявляється головним чином і насамперед у літургії. Літургійний реалізм тісно пов'язаний з основною ідеєю євхаристійної еклезіології про те, що саме Євхаристія робить із зібрання людей – Церкву, і наголошує на тому, що вся повнота присутності Церкви, головою якої є Христос, здійснюється у кожному євхаристійному зібранні, а не тільки у вселенському масштабі.

3. Наголошення на присутності Божого царства посеред зібрання вірян є здійсненою есхатологією: Боже царство – не тільки очікувана реальність, але уже явлена посеред зібрання. Есхатологічна природа церкви перевищує її інституціональний рівень. Використовуючи термінологію архім. К. Говоруна, відповідно до літургійного реалізму О. Шмемана, есхатологія стосується самої природи Церкви, а ієрархічні та адміністративні структури – її «риштовання».

4. Розроблене О. Шмеманом богослов'я символу пояснює, яким чином есхатологічна реальність може бути уже присутньою в цьому світі. О. Шмеман використовував більш вузьке значення терміну «символ», ніж богослови до нього, відрізняючи його від «знаку». Знаком він називав дещо, що вказує на іншу реальність, тоді як правдиві літургійні символи є до кінця сповненими тої реальності, яку вони роблять присутньою. В цілому погоджуючись із цим, І. Зізіулас зазначає, що символ є лише частково тотожним означуваній реальності.

5. У літургійному реалізмі О. Шмемана зв'язок між явленою реальністю та символом називається «епіфанічним». Символ називається епіфанією, тобто явленням іншої реальності. За допомогою таких зв'язків заперечується розрив між категоріями «поцейбічного» і «потойбічного», стверджується принципова цілісність усього світобуття і стає можливим пов'язати різні виміри буття одне з одним. О. Шмеман це здійснював за допомогою категорії «віднесеності», що надавало можливість у будь-якій матеріальній речі чи явищі бачити ознаки присутності потойбічного.

6. Епіфанічний символізм і здатність будь-чого бути «віднесеним» до реальності Божого царства у системі літургійного реалізму дало можливість уточнити поняття секуляризму. Для богословської системи О. Шмемана під секуляризмом розуміється передусім розділеність у світогляді та світосприйнятті речей на «сакральні» та «профанні» і надмірну сакралізацію усього релігійного, що призводить до відриву від релігії всіх інших «мирських» аспектів життя. Натомість для богослов'я О. Шмемана важливим є акцентування на цілісній єдності всіх сфер життя людини, що надає значущості будь-яким «мирським» чи

«повсякденним» аспектам життя, забезпечує підстави для повноцінної присутності церкви в публічному просторі і десекуляризує культуру.

7. Цілісність системи літургійного реалізму проявляється також в універсальному використанні О. Шмеманом методу «потрійної інтуїції»: матеріальний світ та все, що стає предметом богословської рефлексії в літургійному реалізмі, розглядається як створене, занепале і відкуплене. Цим наголошується, що християнське звільнення і спасіння може бути дароване не тільки окремим «сакральним» предметам, явищам чи аспектам життя, а всьому світові.

8. Система літургійного реалізму побудована на ключових богословських ідеях представників літургійного руху Римо-Католицької Церкви. Від Л. Буйє взято розрізнення між «богослов'ям літургії» та «літургійним богослов'ям». Від містеріальної теології О. Казеля запозичено розуміння символу як присутності іншої реальності та розуміння потенціальної здатності всього світу в цілому та будь-якої матеріальної речі бути символом потойбічного.

9. Літургійний реалізм має еклезіологічну значущість та допомагає уточнити такі поняття як помісність, першість та автокефалія. Для літургійного реалізму сутнісне значення має принцип помісного устрою церкви, що забезпечує єдність християнської спільноти у євхаристійному зібранні на певній визначеній території незалежно від інших критеріїв – національності, культури, мови, політичних поглядів тощо. Для забезпечення єдності церкви на вселенському рівні необхідним є служіння першості, але у такому вигляді, який дозволяє уникати водночас і погляду на Церкву як на федерацію рівноправних помісних церков, і бачення її як універсальної організації, де один має владу над усім цілим.

10. Літургійний реалізм має значний емансипаційний потенціал, який веде до практичних наслідків і надає можливість для літургійної реформи. Сутнісно важливим є обґрунтування будь-яких феноменів у літургійній практиці, в тому числі пропозицій для реформи, на основі автентичної традиції Церкви, дотримуючись принципу *lex orandi est lex credendi*.

11. Поширення ідей літургійного реалізму в церковному середовищі стало причиною подальшого розвитку традиції, що можна спостерігати у практиці православних громад, починаючи від останньої чверті ХХ ст.

Практичне значення результатів дослідження полягає в тому, що вони можуть бути використані у богословських, релігієзнавчих, культурологічних та філософських студіях, та при викладанні богословських і релігієзнавчих дисциплін у вищих навчальних закладах, як безпосередньо пов'язаних із релігійними організаціями, так і у позаконфесійних. Результати дослідження можуть бути також застосовані для подальшого аналізу та систематизації літургійного богослов'я.

4.3. Дисертація Дудченко А.В. є самостійною науковою роботою.

Опубліковані у фахових наукових виданнях праці достатньо повно відображають зміст дисертації.

Проблематику, теоретичні й практичні результати дисертаційного дослідження викладено у десяти публікаціях, у тому числі: одна стаття в іноземному періодичному науковому виданні; шість – у фахових виданнях

України; одна – у виданні, внесеному до міжнародних баз наукового цитування; дві – у збірниках матеріалів наукових конференцій.

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Дудченко А. Євхаристійність як покликання людини в богослов'ї прот. Олександра Шмемана. // *Труди Київської Духовної Академії*. Науковий збірник Київської православної богословської академії. №19 (191). Київ, 2019. С. 20-30.

2. Дудченко А. В. Помісність і автокефалія в євхаристійній еkleзіології Олександра Шмемана. // *Гілея*. Науковий вісник. Вип. 125 (10). Київ, 2017. С. 187-191.

3. Дудченко А. В. Концепція літургійного реалізму в теології Олександра Шмемана. // *Актуальні проблеми філософії та соціології*. Науково-практичний журнал. Вип. 19. Одеса, 2017. С. 27-30.

4. Дудченко А. В. Богослов'я символу і проблема співвідношення поцейбічного і потойбічного в теології Олександра Шмемана. // *Практична філософія*. Науковий журнал. №3 (65). Київ, 2017. С. 35-42.

5. Дудченко А. В. Особливості літургійного богослов'я в сучасній Україні. // *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 7: Релігієзнавство. Культурологія. Філософія: зб. наук. праць. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2017. Вип. 38 (51). С. 58-65.

6. Дудченко А. В. Проблема співвідношення релігії і культури у сучасній православній теології на прикладі концепції Олександра Шмемана. // *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. Серія 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія. Вип. 33 (46). Київ: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2015. Сс. 43-51.

Стаття в іноземному періодичному науковому виданні:

7. Дудченко А. Понятіе первенства в еkleзіології Олександра Шмемана. // *Modern Science. Moderní věda*. Scientific journal. №6. Prague, 2017. P. 41-47.

Публікації в інших наукових виданнях:

8. Дудченко А.В. Помісність, національність і першість в еkleзіології протоієрея Олександра Шмемана. / *Свобода. Авторитет. Служіння. Успенські читання*. / Упор. К. Сігов. Київ: Дух і літера, 2018. С. 74-86.

9. Дудченко А. В. Принципи літургійної теології Олександра Шмемана: до питання реформ у Православній Церкві // *Богословские размышления*. Спецвыпуск. №17. 2016 С. 213-221.

10. Дудченко А. В. Основні принципи теології Олександра Шмемана. // *Матеріали звітної науково-практичної конференції викладачів, докторантів та аспірантів факультету філософської освіти і науки 14-18 березня 2016 року*. Київ: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2016. С. 104-107.

Слід уважати, що дисертаційна робота Дудченка А.В. є достатньою мірою апробованою.

Результати дисертації були апробовані на 10 наукових конференціях, серед яких – 8 міжнародних, зокрема: Міжнародна науково-практична конференція «Реформація: східноєвропейські виміри» (Острог, 2015); Звітна науково-практична конференція викладачів, докторантів та аспірантів НПУ імені М. П. Драгоманова (Київ, 2015), XVI Міжнародні Успенські читання «Довіра. Гідність.

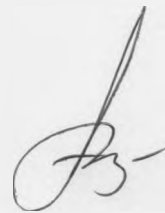
Милосердя» (Київ, 2016); Звітна науково-практична конференція викладачів, докторантів та аспірантів НПУ імені М. П. Драгоманова (Київ, 2016); XVII Міжнародні Успенські читання «Свобода. Авторитет. Служіння» (Київ, 2017); Всеукраїнська наукова конференція «Релігієзнавство і богослов'я у структурі світської освіти і науки та український контекст» (Київ, 2017); Міжнародна богословська конференція «Церква і публічна сфера: любов у дії» (Львів, 2019); Міжнародна конференція «Святість людського життя: даність і перспективи» (Луцьк, 2019).

4.4. Уважати, що дисертація Дудченка Андрія Володимировича на тему: «Літургійний реалізм в богослов'ї Олександра Шмемана» є завершеним самостійним дослідженням, яке відповідає постанові “Про проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії”, затвердженому Постановою Кабінету Міністрів України від 06.03.2019 р. № 167 і може бути подане до розгляду у спеціалізованій вченій раді зі спеціальності 031 Релігієзнавство, галузь знань 03 Гуманітарні науки.

Виходячи з наведеного вище, кафедра богослов'я та релігієзнавства Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова затверджує цей висновок і рекомендує дисертацію **Дудченка Андрія Володимировича** на тему: «Літургійний реалізм в богослов'ї Олександра Шмемана» (науковий керівник – кандидат філософських наук, доцент Котлярова Т.О.), подану на здобуття ступеня вищої освіти доктора філософії зі спеціальності 041 Богослов'я, до розгляду у спеціалізованій вченій раді.

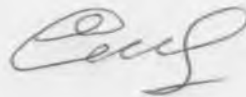
Рішення прийняте одногосно.

Головуючий на засіданні кафедри
д. філос. н., проф., зав. кафедри
богослов'я та релігієзнавства

Бондаренко В.Д.

Рецензент, доктор філософських наук

В.С. Санніков

Рецензент, доктор філософських наук

Р.П. Соловій